

MŰHELY

Angelusz Róbert–Tardos Róbert

A KONSZOLIDÁCIÓ/INTERSZEKCIÓ FOGALOMPÁR PERSPEKTÍVÁI A SZOCIOLÓGIÁBAN*

1. A konszolidáció és interszekció fogalmai mind ez idáig nem váltak átütő erejű, széles körben használt terminussá az elmúlt évtizedek szociológiájában, különösen ha olyan, manapság divatos fogalmakkal vetjük egybe, mint például az individualizáció, a globalizáció vagy a diskurzuselméletek különböző kifejezései. Sőt valószínűleg tartjuk, hogy a diszciplína művelői közül is aránylag kevesen figyeltek fel Peter Blau ezzel kapcsolatos makroszociológiai törekvéseire. Ami a konszolidáció fogalmát illeti, a laikus olvasó ezzel kapcsolatban nyilván a köznapi jelentésre – rendezettség, stabilitás, kiszámíthatóság stb. – gondol először. Noha nem állíthatjuk, hogy e mindennapi szóhasználatnak ne lenne reális kapcsolata a szóban forgó szociológiai terminussal, maga Blau viszonylag szigorú, egyértelműen operacionalizált, empirikusan is lehatárolt módon kezeli a kifejezést. Célszerűnek tűnik, hogy elsőként – részben a köznapi használatától, részben a szociológiai irodalomban alkalmazott rokon fogalmaktól elhatárolandó – ezt próbáljuk meg kissé jobban körbejárni.

A blaiu strukturális fogalomhasználatban voltaképpen egy terminuspárosról van szó, ahol az interszekció és a konszolidáció kifejezés egymás inverzei. Valójában a különböző paraméterek által kijelölt társadalmi térben a változók vagy azoknak megfelelő pozíciók egymással való összefüggése áll a középpontban. Az interszekció és a konszolidáció maximális foka két eszmei végpontot jelenít meg. Erős interszekció akkor áll fenn, ha a szóban forgó paraméterek függetlenek egymástól, gyakorlatilag korrelálatlanok,¹ míg a konszolidáció magas foka a változók erős összefonódását, szoros korrelációját jelzi.

* Cikkünk annak az előadásnak átdolgozott változata, melyet a Bertalan László emlékére a BKÁE-n 2002-ben rendezett konferencián tartottunk. Köszönet illeti írásunk két anonim bírálóját, több lényeges kiegészítésre, helyenként pontosításra hívták fel figyelmünket. A cikk egy 2003-ban indult kutatás (OTKA T043747) előtanulmányának műfaji jellegzetességeit viseli magán; az eredeti szerkezetet nem kívántuk utólag "festilizálni". Mivel szándékunk szerint az írás a vizsgált fogalompáros elméleti és empirikus implikációit állítja középpontba, Blau munkásságával csak az értelmezéshez szükséges mértékig foglalkozunk. Hasonlóképp, a cikk empirikus részleteiben is inkább a megközelítésben rejlő analitikus lehetőségeket kívánjuk műhelyszerűen felvillantani, mint már korábban körvonalazott kutatási hipotézisek részletes vizsgálatát nyújtani.

¹ E fogalmak definícióját lásd Blau–Schwartz (1984: 11–12), illetve Blau (1994: 14–15).

A fogalompár Peter Blau munkásságának késői strukturalista szakaszához köthető, ennek jellegzetes elemét képezi.² E szakasz sok tekintetben annyira eltérő vonásokat mutat a pályafutás induló időszakához képest, hogy nem alaptalan akár kutatói paradigmaváltásról is beszélni. Az első szakasz alapvető teoretikus teljesítménye, a csereelmélet kidolgozása³ jobban ismert (s talán elismert) a nemzetközi és hazai szociológiai irodalomban, mint az éles strukturális fókuszával, helyenként a formális jegyek egyoldalú hangsúlyával több kritikát magára vonó későbbi vonulat. Az alapvetően mikromegközelítésű, cselekvéseméletileg jól értelmezhető csereelméleti koncepció jó kapcsolódási lehetőséget teremtett a későbbiekben az olyan szemléleti iskolák (mint például a *rational choice*) számára is, amelyek a szociológiát a közgazdaság elméleti apparátusa (így pl. az optimalizáció, egyensúly terminusai) felől kívánták megújítani. A hetvenes évek eleji szemléleti fordulat után Blau erősen eltávolodott ettől a gondolati iránytól, ez azonban nem jelentette, hogy a strukturális szemléletmód akár marxista, akár Durkheim vagy Parsons által fémjelzett szociológiai főváltozataira kapcsolódott volna rá – eltekintve attól a nem jelentéktelen körülménytől, hogy az előbbiekhöz hasonlóan szemlélete erőteljesen makroirányba fordult. A marxi vagy parsonsi paradigmától való eltérés kézenfekvő – a tőke (vagy tőkék) fogalmát nem vonja be, de a kulturális-szocializációs magyarázó elvektől ugyanolyan határozottsággal tartja távol magát.⁴ Igaz, a társadalmi integráció problémáját ő is kiemelten kezeli, de a normatív mozzanatok helyét nála a strukturális interdependenciák, a társadalmi diverzitásból adódó kölcsönös összefüggések, interakciós áthatások veszik át. Ennyiben felfogása Durkheimével – főleg annak a társadalmi munkamegosztásra épülő organikus szolidaritás gondolatával (Durkheim [1893] 2001) – rokon, a strukturális elemet azonban említett szemléleti fordulata után ő még inkább “purista” módon, a kulturális elem gyakorlati kiiktatásával kívánta érvényesíteni.⁵ Ebben az értelemben a szociológia klasszikusai közül talán leginkább – a “formális szociológiát” megalapozó – Simmel felé mutatható ki kapcsolódási szál.⁶

2. Az elmúlt évtizedek szociológiai irodalmának nem egy terminusa közel áll a fenti definíció tartalmához. Mindenekelőtt a státuskikristályosodás, illetve a státusinkonzisztencia Lenski által bevezetett fogalmaira (1954, 1966) gondolunk, melyek mögött hasonló tartalmak – dimenziók közti összefüggések, illetve kongruenci-

2 E szakasz jellegadó művei: *Inequality and Heterogeneity* (1977), *Crosscutting Social Circles* (társzerző J. Schwartz, 1984), *Structural Contexts of Opportunities* (1994).

3 Lásd *Exchange and Power in Social Life* (1964), de már ebbe az irányba mutat az ugyancsak jelentős szervezetszociológiai munka, a *Dynamics of Bureaucracy* (1961) több megfigyelése is. Blau talán legismertebb munkája, a rétegződés- és mobilitáskutatás terén máig alapműnek számító – Duncannel közösen írt – *The American Occupational Structure* (1967), megközelítését tekintve bizonyos átmenetet képez a korai és késői periódus között.

4 Blau nem csak nem beszél (sem anyagi, sem másfajta) tőkékről, de a különböző erőforrások relatív súlyát sem a priori, hanem – meghatározott kritériumok alapján – az empirikus összefüggéseikre építve határozza meg.

5 Erre a kutatásstratégiai okokból talán érthető konceptuális túlfeszítésre Blau pályafutása utolsó szakaszában írt összegző munkáiban (1994, 1998) maga is némiképp önkritikusan tekint.

6 A strukturalista vonulat központi munkájaként tekinthető *Crosscutting Social Circles* irodalmában Simmel a legtöbbet hivatkozott klasszikus szerző, maga a cím is egyfajta hommage, a már Simmel által kultivált fogalomra utalva. A könyv későbbi kiadásának bevezetésében Blau explicit módon is kiemeli a szerzőt strukturalista fordulatának intellektuális előzményei közt.

ák/inkongruenciák – állnak.⁷ Jelentős eltérés azonban, hogy míg Lenski megközelítése alapvetően cselekvéseméleti és az egyéni szinthez kapcsolódó, addig Blaunál kifejezetten strukturális, az egyénnel közvetlen összefüggésbe nem hozható attribútumokról van szó. Lenski olyan jelenségeket kísérelt megmagyarázni e fogalom (fogalmak) segítségével, hogy a státuskonzisztenciának (sőt a tartalmi hangsúlyokat tekintve még inkább az –inkonzisztenciának) milyen tipikus cselekvési következményei vannak (mint például deviáns magatartás vagy politikai radikalizmus). Bár hasonló kérdésekkel – például a különféle konfliktusok környezeti feltételeivel – Blau is foglalkozott, nála mindez makrostrukturális vonatkozásokban, emergens attribútumok összefüggéseiben jelent meg. Megítélésünk szerint a konszolidáció és interszekció fogalmi páros a blauai struktúrafelfogás olyan központi elemei, amelyek markánsan megkülönböztetik más szociológiai megközelítésektől (sőt ezen belül akár a más típusú strukturális elméletektől is).

Lényeges további különbség a fogalompáros terjedelme. Bár maga Lenski (1954) még a különböző pozíciók tág keretével indul (s a különböző típusú pozíciók összefüggésének kérdése későbbi opusa egy passzusában – Lenski 1966: 408 – is az itt tárgyalthoz hasonló kontextusban jelenik meg), hangsúlyos kérdésfeltevése (így a problémának bizonyos viselkedésmódokra, politikai preferenciákra való vonatkoztatása) a vertikálisan jól operacionalizálható változókhoz köti (mint az iskolai végzettség, foglalkozási presztízs, jövedelem, sőt felfogásában a faji-etnikai tényező). Még jellemzőbb ez a mozzanat a státuskonzisztencia/inkonzisztencia, státuskristályosodás fogalmak későbbi konceptualizálásaira. Blaunál a pozíciók, paraméterek – a társadalmi tér – egy jóval átfogóbb felfogásáról van szó. Olyanról, ahol az előbbi – inkább graduális – paraméterek mellett a nominális paraméterek is hasonló súllyal, kitüntetett szereppel jelennek meg.⁸ Tehát az egyenlőtlenség mellett a heterogeneitás egyike a blauai makroszociológia – az előbbivel ekvivalens – fókuszainak. Sok szerzővel ellentétben Blaunál a pozíciók relevanciája nem eleve adott vagy teoretikusan levezethető, hanem empirikusan meghatározható és meghatározandó tényező. Különböző társadalmak, különböző szintű entitások között – legyen szó területi egységek különböző szintjeiről vagy akár iskolai közösségekről – jelentős eltérések lehetnek abból a szempontból, hogy a különböző pozícióknak mekkora a szerepe a csoportközi kontaktusok – alapkritériumként tekintett – rátájának meghatározásában.⁹

Noha kétségtelen, hogy a Blau-féle fogalompárhoz Lenski terminusai állnak legközelebb, néhány további rokon megközelítésre is indokolt röviden kitérni. A szociológiai tőkemegközelítések, így mindenekelőtt Bourdieu (1983) tőketipológiája kapcsán olyan fogalmak kerülnek kifejtésre, mint a különböző tőkefajták közti (re-)konverzió, és ami még közvetlenebbül kapcsolatos, a különböző tőkefajták kumulálódása, koncentrációja (vagy éppen szétválása), egy-

7 A Lenski-féle fogalom hazai alkalmazására lásd Kolosi (1987) és Róbert (1987).

8 Más lapra tartozik, hogy Lenski maga is fontosnak tartja hangsúlyozni, a státuskonzisztencia (-kristályosodás) fogalma a rétegződés egy nem vertikális dimenzióját jeleníti meg. Egyéni szinten ez a konszolidáció/interszekció fogalompárral rokonítja. Amiről azonban ebben a vonatkozásban beszélünk, az a mögöttes változók vertikális és nem vertikális, graduális, illetve nominális jellege, amely megkülönböztetés Blau esetében jóval hangsúlyosabb.

9 A két gondolati irány közti divergencia, egymásra vonatkoztatásuk hiányának jellegzetes megnyilvánulása, hogy a státuskristályosodás elméletének négy évtizedét áttekintő tanulmány (Smith 1996) Blauval, illetve az interszekciós-konszolidációs fogalompárossal egyáltalán nem foglalkozik.

máshoz viszonyított dominanciája. Bourdieu-nél azonban mindez sok tekintetben közelebb áll a Lenski-féle cselekvéseméleti felfogáshoz – legalábbis erős nála az a törekvés, hogy a relatív nagyság alapján megkülönböztetett domináns tökefajta (az elméleti építménye másik kulcskategóriáját képező) habitustípusok magyarázatául szolgáljanak.

Egy inkább strukturalista, mint cselekvéseméleti párhuzam a Parsonstól eredeztethető interpenetrációs probléma. Itt az elméleti rokonság alapja a különböző alrendszerek közti differenciálódás vagy éppen áthatás foka. Túl messzire vezetne mindennek részletesebb taglalása, azonban kétségtelen, hogy az interszekció fogalmával az alrendszerek szétválása, a konszolidációéval ezek áthatása, vagy éppen összecsúsítása, egymásnak való alárendelődése hozható kapcsolatba. E rendszerelméleti felfogásoktól azonban jellegében eltér a Blau-féle struktúrafelfogás, amely a funkcionális problémákkal szinte egyáltalán nem foglalkozik.

3. Blau elméleti építménye, amely alapvetően egy formális, deduktív, a dinamikus szempontokat csak alkalmilag beemelő, egyfajta anatómiai vázat kínáló konstrukció, fokozatos változáson ment keresztül, melyben az elmélet empirikus tesztelése, az alkalmazott operacionalizáció és maguk a kutatási eredmények jelentős szerepet játszottak. A statikus jellegre utaló előbbi megfogalmazás nem teljesen hű abban az értelemben, hogy látens módon maga az interszekciós mozzanat is dinamikus elemet visz be az építménybe.¹⁰ Még határozottabban ilyen elem a mobilitás mozzanatának sajátos megjelenése a teoréma-együttesében – egyidejűleg a függő és a független változók közt. A mobilitás problematikájának beemelése önmagában is a dinamikus elemet implikálja, és még inkább ezt a következtetést sugallja a független és függő változók közti párhuzamos megjelenés.¹¹

Blau ennek kapcsán egy – inkább elvi megfontolásokon, mint empirikus eredményeken alapuló – érdekes paradoxont fejt ki utolsó összegző művében (Blau 1994: 45–46): míg (függő változóként) a mobilitás a változók közti nagyobb átmetszéssel, az interszekció nagyobb fokával nő, addig (független változóként) az tételezhető fel, hogy a társadalmi mobilitás nagyobb foka a konszolidációt növeli, mivel az inkongruens relációk kongruenssé válását ösztönzi. Ez kétségkívül lényeges dinamikus mozzanat Blaunál. Egy sajátos visszacsatolási mechanizmus (ahogy ő nevezi, egyfajta szervomechanizmus) meglétét fejt ki, amely az interszekciós mechanizmusok által generált strukturális változásokat, átrendeződéseket lelassítja, a stabilitást fenntartva, esetleg helyreállítja.

Immár nem Blaura hivatkozva, hanem saját olvasatunkban: a szóban forgó összefüggés-láncolatot – több etapra bontva, némiképp leegyszerűsítve – a következőképpen fogalmaznánk meg. A társadalmak stacioner állapotainak megfelelő konszolidált szerkezeteket – akár belső feszültségek, akár külső hatások (mint például a globalizációs folyamatok) által generált – társadalmi változások bontják meg, és hoz-

10 Itt indokolt említeni Nan Linnek a blai elemekből építkező, azt néhány ponton tovább is fejlesztő struktúraelméletét, mely három alaptézisre (az erőforrások ereje, a pozíciók ereje és a kötések ereje) épül. Nan Lin hangsúlyozza, hogy egy strukturált társadalomban a pozíciók ereje tétel mindig megelőzi a kötések ereje tételt. Jóllehet ez alapvetően egy konszolidációs tényezőre történő utalás, maga Nan Lin kifejezetten nem foglalkozik ezzel a fogalompárossal.

11 A statikus és dinamikus metszet együttes érvényesítésére tesz kísérletet Grusky (1994) abban a tipológiai-ajában, ahol a rétegződés alapparaméterei közt egyebek mellett a státuskristályosodást és – mint dinamikus elemet – a rigiditást is bevonja.

zák létre az interszekció fogalma által jellemzett inkongruens viszonyokat. Mindez azután olyan mobilitási folyamatokat generál, amelyek – legalábbis rövid távon – tovább fokozzák a különböző szférák, társadalmi pozíciók interszekciós divergenciáit. Hosszabb távon azonban a mobilitási logika, ellenkezőleg, ahhoz vezet, hogy korábban inkongruens elemek „helyükre kerüljenek” (a mobilitást hordozó személyek a materiális stb. pozíciók olyan együttesét, s az interakciós viszonyokat tekintve olyan körök társaságát fogják keresni, amelyek – lehetőleg a már elért kedvezőbb pozíciók alapján – jól illeszkednek egymással.) Ami végeredményben – már egy más konstellációban – ismét egy konszolidációs hangsúlyt eredményez.¹²

A fentieket rövidre vágva:

1. Konszolidáció --- társadalmi változás → interszekció
2. Interszekció → mobilitás → interszekció
3. Interszekció → mobilitás → konszolidáció

Még jobban elszakadva a blau terminológiától, de a probléma elvi lényegénél maradván, érdemes a tönniesi fogalomrendszer egy olyan elemét segítségül hívni, amely különböző halmazállapotú képződményeket különböztet meg (Tönnies 1922). Mivel a kristályosodás fogalma amúgy is közvetlenül kapcsolható a konszolidációhoz, talán nem erőltetett ez az analógia, amely révén szilárd struktúrák cseppfolyóssá válására (lásd interszekció), majd újbóli megszilárdulására (lásd konszolidáció) utalunk. Persze mindez nagyfokú absztrakciót és egyfajta formálszociológiai látásmódot feltételez – valójában a konkrét megjelenési formák a történeti szituáció, a társadalmi körülmények függvényében a legkülönfélébbek lehetnek (itt említendő ismét, hogy Blau – alapvetően keresztmetszeti jellegű – empirikus elemzési keretének ez a dinamikus mozzanat már nem képezte részét).

4. Az itt tárgyalt teoretikus innováció minden bizonnyal kevésbé keltette volna fel figyelmünket, ha nem szolgált volna egyúttal egy nagyszabású empirikus vizsgálat alapjául. Ennek kapcsán már e fogalomoperacionalizálásának módjáról is beszélhetünk. A csoportközi kapcsolatok középpontba helyezett témája nem csak a Blau munkásságán végighúzó társadalmi integrációs problematikához illeszkedik közvetlenül, hanem a társadalmi hálózatok elemzésének a hetvenes-nyolcvanas években fellendült irányzatához is. A Granovetter általi – az adott megközelítés módoiban paradigmaticusá vált – erős/gyenge kötés megkülönböztetést (Granovetter 1974) akár közvetlen előzményként is tekinthetnénk, ha Blau a gyenge kötések integratív szerepéhez nem más elméleti szálak igénybe vételével, a heterogeneitás és interszekció terminusain keresztül jutott volna.¹³ A csoportközi kontaktusok kitüntetettnek tekintett problémáját a házasodási interakción keresztül ragadta meg, és elemzési egységül az amerikai nagyvárosok mintái szolgáltak. Az egyenlőtlenség és heterogeneitás, valamint az interszekció/konszolidáció (mint független változók) nagyvárosonkénti paraméterei is ebből az adatbázisból adódtak. Az empirikus ered-

12 Egyik anonim bírálónk interpretációja, mely szerint az itt tételezett konszolidációs kristályosodás/lezárlás sokszor csak évtizedes, esetleg generációs perspektívában alakul ki, nem ellentétes mindezzel, sőt gondolatmenetünk pontosításában ösztönzőnek is bizonyult.

13 Kifejezett hivatkozás a szerzőre csak Blau késői összegző munkájában, s ott is inkább csak érintőlegesen jelenik meg. Valószínűleg az is szerepet játszott ebben, hogy Granovetternél eredetileg kifejezetten mikro-, míg Blaunál hangsúlyos makromegközelítés érvényesült.

mények az elméleti hipotézisek jórészt megerősítették – így a csoportközi házasodás gyakorisága szinte valamennyi vonatkozásban a heterogeneitással, sőt (ami voltaképpen nem annyira triviális) az egyenlőtlenség nagyságával, ugyanígy az interszekció fokával nőtt.

Az elmélet szempontjából néhány paraméter, mindenekelőtt a faji hovatartozás kritikus esetnek bizonyult. A heterogeneitás szempontjából tételezett összefüggés csak az interszekciós-konzolidációs paraméter bevonása után mozdult a várt irányba (ott sem egész egyértelműen) – jelezve, hogy pusztán strukturális, összetételbeli jellegzetességek nem adnak teljes magyarázatot minden társadalmi jelenségre. Blau az ilyen és ehhez hasonló (iskolai közösségekben végzett későbbi felvétele során a nem paraméterével kapcsolatos), az elméletnek ismét csak ellentmondó eredmények nyomán vezette be – voltaképpen már kulturális előfeltevést kifejező – “konszenzus-klauzuláját”.¹⁴ Eszerint (Blau 1994: 80) a strukturális összefüggések érvényesülésének feltétele, hogy a népességben nincs konszenzus bizonyos paraméterek meghatározó szerepére vonatkozóan a csoportokon belüli és csoportközi kontaktusok szempontjából – egyszerűbben szólva, nem léteznek csoportközi kontaktust korlátozó előítéletek. Végül is Blau meghajolt az empirikus tények súlya alatt, mikor munkásságának késői szakaszában¹⁵ elméleti engedményre kényszerült a kulturális mozzanatok – korábban merev – felfüggesztését illetően. Egyik legfontosabb empirikus megállapítása egyébként éppen az volt, hogy a konzolidációs összefüggések más dimenziókkal leginkább korreláló, legfontosabb mozzanata a vizsgált amerikai közegben a faji hovatartozás. Ez az eredmény maga is azt sugallja, hogy kulturális tényezők (értékrendszer, konszenzusok, illetve előítéletek) alapvetően befolyásolják mind a strukturális tényezők hatását, mind az interszekciós-konzolidációs szindrómák konkrét megjelenési formáját.

5. Bár a formálszociológiai megközelítés árnyoldalaiként is értelmezhető, jelzett problémák kétségtelen kihívást jelentenek a Blauból kiinduló elméleti építkezés számára, az eddigi eredmények olyan lehetőségeket is felvillantanak, amelyek az empirikus kutatásokban esetleg közvetlenebb módon – például komparatív jelleggel – is hasznosíthatók. Nem látjuk elvi akadályát annak, hogy a Blau-féle strukturális paramétereket éppúgy alkalmazhassuk egész társadalmak, különböző országok összehasonlításakor, mint ahogy ő ezt területi egységek, városok közt megtette. Az ilyen összehasonlító vizsgálatoknak ugyanúgy meglehet a maguk jogosultsága, mint ahogy például a társadalmi mobilitás esetében ma már természetszerű.

Egy ilyen típusú összehasonlítás természetesen feltételezi azoknak a releváns társadalmi paramétereknek a kijelölését, amelyek a vizsgált országok közt valamennyiben, vagy legalábbis nagy részében, jelentős szerepet játszanak. Ilyenek mindenekelőtt a graduális változók közül a különböző tőkefajták (amelyekről előzőleg Bourdieu kapcsán már említést tettünk). De nagy jelentőségűek az olyan nominális változók is, mint például a nem vagy az etnikai és a vallási heterogeneitás. Az életkori-generációs tagozódás tényezője is bevonandó, noha e

14 Nem utolsósorban a Blau által közelségelvként megjelölt posztulátumnak az empirikus elemzési keretbe való közvetlen bevonása miatt bírálja a megközelítést Skvoretz (1998) – aki egyébként maga is közreműködött például az interszekciós-konzolidációs fogalompáros operacionalizálásának matematikai-statisztikai finomításában (még ha javaslatai – például az interszekció-konzolidáció és a heterogeneitás közti interakciós változó bevonására – eddig csak részben valósultak is meg).

15 Peter Blau 84 éves korában nemrégiben, 2002 elején hunyt el.

paraméter Blau érdeklődését kevésbé keltette fel. Kétségtelen, az elmélet nem könnyen kezelhető paraméteréről van szó. Maga a változó minemősége, a graduális vagy nominális jelleg szempontjából való besorolhatósága is kérdéses. Formális kritériumok alapján Blau inkább graduális tényezőnek tekintette, azonban számos olyan életciklushatár létezik (mint például nagykorúság, nyugdíjba menés), amelyek akár jogi szabályozás, akár gazdasági, kulturális (vagy egyszerűen biológiai) kondicionálás nyomán viszonylag éles határvonalú elkülönülést eredményeznek egyes korcsoportok között (ez egyben példa arra, hogy a graduális és nominális változók megkülönböztetése viszonylagos). A területi klasszifikáció – így az urbánus és rurális településtípusok megkülönböztetése – szintén olyan szempont, amely Blau empirikus vizsgálataiban kisebb szerepet játszott (ezek ilyen szempontból eleve homogén nagyvárosi közegre korlátozódtak – noha a régió tényezője valamelyest mégis megjelenítette e dimenziót).

Végül egy, a mi térségünkben feltehetően nagyobb szerepet játszó tényező, a politikai hovatartozás, pártállás dimenziója merül fel olyan nominális változóként, amely tapasztalataink (sőt egyes empirikus eredményeink szerint is) fontos szerepet tölt be a személyközi interakciók szerveződése szempontjából. Olyan – weberianus alapokra építkező – modern struktúrafelfogások, melyek a társadalom tagozódásában a hatalomnak kitüntetett szerepet juttatnak, maguk is a politikai dimenzió hangsúlyos figyelembevételét sugallják. Ha a kutatási eredmények arra vallanak, hogy a politikai platformoknak fontos szervező szerepük van a tagoltság egésze szempontjából, ebből önmagukban is fontos strukturális következtetések adódhatnak.

6. Természetesen ilyen – némiképp áthangszerelt – megközelítés sem lehetséges bizonyos problémafókuszok, értékelési szempontok megjelölése nélkül, mint ahogy ezek Blaunál is mindvégig világosan kirajzolódnak. Az egyenlőtlenség és heterogeneitás párosát tekintve, az előbbinek inkább a hátrányait, az utóbbinak viszont inkább az előnyeit hangsúlyozza. Másfelől az interszekció-konzolidáció végpontjai közül inkább az interszekció pozitívumait emeli ki mint a csoportközi kommunikációt, s ösztársadalmi értelemben a makrointegrációt elősegítő tényezőt. (Hozzá kell azonban azt is tenni, hogy függő változónak egy fontos csoportja, a konfliktusok szempontjából nem riad vissza attól az ellentétes jellegű következtetéstől sem, hogy egészében véve a konfliktusok sűrűsége, a deviáns esetek előfordulása is az interszekció arányában emelkedik – amit aztán az empirikus eredmények is alátámasztottak. A fent említett szervomechanizmus tételezése is bizonyíték arra, hogy Blau ténylegesen felismerte a jelzett értékfókusz ambivalens jellegét.)

Nem lehet megkerülni azt a kérdést sem, hogy a heterogeneitás és a csoportközi interszekció hangsúlyozása nem rejti-e magában eleve valamilyenfajta apologetikus jelleget a lehetséges osztálykülönbségek bagatellizálásával, a határok elmosásával. Blau pályája maga sem mentes ezektől a kételyektől; időskori összegző munkájában kísérletet is tesz ezek exponálására, és a felmerült problémáknak egy, a kritikai elemeket hangsúlyosabban megjelenítő reflektálására. Ennek során azokkal a körülményekkel, történelmi szituációkkal is részletesebben foglalkozik, amelyek közt az osztálykonfliktusok élesebben jelentkeznek.¹⁶

16 Itt hivatkozik például Blau Tillynek az egyenlőtlenséggel, történelmi osztálykonfliktusokkal kapcsolatos munkáira. Charles Tilly egyébként – nem utolsósorban blauí nyomdokokon – maga is fontos munkát jelentett meg az elmúlt években a nominális-kategorialis megkülönböztetéseknek a tartós társadalmi egyenlőtlenségek kialakításában és megmerevítésében betöltött szerepéről (Tilly 1998).

Úgy véljük, a jelzett értékambivalenciák bizonyos fogalmi pontosítások révén maguk is mérsékelhetők. Ennek során kísérletet teszünk az interszekció-konzolidáció fogalompáros egy – épp a blau megkülönböztetésen alapuló – árnyaltabb felfogására. Mindenekelőtt a graduális és a nominális komponsek megkülönböztetésére gondolkunk. Bizonyos fokú konzolidáció megléte nominális alapon szerveződő csoportok fennmaradásához, határait fenntartásához szükségesnek tűnik. Jóllehet tudvalevőleg nem áll tőlünk távol a kapcsolathálózati megközelítés, ez egyben annak hangsúlyozását is jelenti, hogy a csoportviszonyok lebomlása, *network*-szerű szerveződésekben való teljes feloldódása legalábbis ellentmondásos folyamat, amennyiben a társadalom integrációs szerveződésének gyengüléséhez is hozzájárul.

A társadalmakban természetesen mindenkor léteznek csoportok és *network*-szerű alakzatok egyaránt. Mindig léteznek kontúros határvonalakkal körülvett társas szerveződések, és olyanok, amelyek esetében inkább a határok változékonysága vagy éppen azok áthidalása a jellegadó ismérv. Az előbbieket egyfajta stabilizáló szerepet töltenek be, az utóbbiak inkább a társadalmi flexibilitás hordozói. Persze ezek súlya, optimális aránya társadalmilag-történetileg változik. A sokak (Beck, Castells és mások) által hangsúlyozott individualizáció mai körülményei közt inkább a *network*-jellegű képződményekre terelődött a figyelem. Anélkül, hogy ennek realitását kétségbe vonnánk, most inkább arra helyeznénk a hangsúlyt, hogy ezeknek a divatáramlatoknak a háttérben kissé elsikkad az az integrációs és érdekérvényesítő szerep, amit a legkülönbözőbb méretű, funkciójú csoportok a mai társadalomban is betöltenek.

7. Blau felfogásában arról ugyan nincs szó, hogy a csoportok jelentőségét a fenti szerzőkhöz hasonlóan alulértékelné, kétségtelen azonban, hogy a csoportintegráló tényezőkhöz viszonyítva a csoportközi kapcsolatokat helyezi előtérbe. Ennek során ideális állapotként főleg azt a mozzanatot emeli ki, amikor nominális pozíciókhoz, ilyen értelemben vett csoportkülönbségekhez nem társulnak graduális (különböző erőforrásokon alapuló) egyenlőtlenségek. Ezt az értéktételezést magunk is elfogadjuk (persze tudván azt, hogy itt tényleg ideális, a valóságban csak korlátozottan realizálható törekvésről van szó), azonban – épp Blau-ból kiindulva – szükségesnek látjuk az interszekció-konzolidáció jelenségeinek (a nominális-graduális tipológia alapján) további két esetét is megfontolni. Következő sémánk e különböző változatokat és a velük kapcsolatos feltételezett optimumokat kísérli meg sorra venni.

1. táblázat

A konzolidáció/interszekció három alaptípusa és optimumként tételezett értékei (teljes konzolidáció: ***, teljes interszekció: 0)**

A konzolidáció/interszekció alaptípusai	Optimum
Graduális-graduális	***
Nominális-nominális	**
Nominális-graduális	0

Úgy gondoljuk, az első sor tartalma – ahol gyakorlatilag különböző típusú erőforrások összekapcsolódásáról van szó – nem szorul különösképpen részletes indoklásra.

(És most eltekintünk az örökölt és szerzett erőforrások közötti, valójában nagyon is lényeges megkülönböztetéstől). Ha a teljes egyenlőség elvi lehetőségét kizárjuk, és a társadalomban bizonyosfajta teljesítményelvek érvényesülését indokoltnak tartjuk, akkor az interszekciós-konzolidációs optimumnak valahol a közbülső sávban kell elhelyezkedni – ha ezt persze nehéz is egyértelműen meghatározni, s bizonyára a társadalmi-történeti kontextustól sem független.

Kevésbé magától értetődő már a séma közbülső sorának optimumállítása, mely szerint az az eset tekinthető optimálisnak, mikor a nominális tényezők összekapcsolódása nem jár teljes mértékű interszekcióval, noha a kapcsolat némileg mérsékelt, mint a graduális-graduális esetben. Két fő érvünk van arra vonatkozóan, hogy nem lenne ideális, ha a szóban forgó érték a teljes korrelációhiányt kifejező zérus lenne. Az első érv többség és kisebbség viszonyával, a kisebbségi csoportok stabilitásával és önfenntartó-érdekvényesítő képességével kapcsolatos. Hogy egy nagyon egyszerű példát vegyünk: ha egy kisebbségi csoport egyenletesen lenne elszórva az országban (vagyis a kisebbségi és területi pozíció között a kapcsolat a teljes interszekciót kifejező zérus korreláció lenne), akkor mindenképpen megnehezülnének az identitásörző csoporton belüli kommunikáció feltételei. Persze ami az ellenpólust illeti, a konzolidáció egy ponton túl már szegregációhoz vezetne, ami legalább annyira nem volna kívánatos.

A másik érv más természetű – a csoportok határainak kontúrosságával, jellegadó vonásaik megformáltságával, röviden kulturális stílusával kapcsolatos.¹⁷ A társadalmak kulturális pluralizmusa feltételezi, hogy létezzenek egymástól jól megkülönböztethető, stílusukban is kongruens csoportok, ami viszont a kulturális vonások bizonyos együttjárását, tartós átfedését feltételezi. Ha e vonatkozásban teljes interszekció érvényesülne, ez egyben a szóban forgó kontúrok elmosódását, jellegtelen homogenizációt eredményezne.

Ami a harmadik sor tartalmát, a nominális és graduális pozíciók összefüggését és az itt optimális esetben feltételezett teljes interszekciót illeti – erről fent már szó esett, és talán nem szorul további magyarázatra.

8. A fenti megkülönböztetések mindazonáltal nem jelentik, hogy az interszekció-konzolidáció fogalompárosát ne kezelhetnénk generikusan, valamely társadalomra vagy egyes csoportjaira általánosan jellemző vonásként – mint ahogy előzőleg ilyen összefüggésben említettük például a társadalmi mobilitás egy megfelelőjeként. A lehetségesnek gondolt komparatív vizsgálatok nemcsak az egyedi korrelációpárosokon alapuló mátrixok, hanem a szerveződés egészére jellemző mutatók kidolgozását is igénylik.

Ilyen lehetséges mutató például a főkomponens-elemzés (vagy annak kategoriális változók bevonását is lehetővé tevő megfelelői) főkomponense, amely azt mutatja, hogy különböző dimenziók között mennyire erős (a többszörös korreláció alapuló) belső szerveződés. Blau maga valójában csak tényezőkénti többszörös korrelációs mutatót alkalmazott – amire az előbb utaltunk, tulajdonképpen egy ezeken alapuló, másodlagos szintű összefüggés-mutató.

Az ilyen elemzés önmagában is fontos terméke, hogy a belső szerveződésben mely paraméterek játszanak vezető szerepet (mint említettük, Blau például hasonló elemzések nyomán az amerikai társadalomra nézve a faji-etnikai hovatartozást jelölte meg ilyen szerepben).

17 Network, stílus és identitás kölcsönös összefüggéseiről lásd White (1992).

A komparatív elemzés során azonban – akár országokat, akár regionális egységeket hasonlítunk össze – az átfogó mutató mellett az egyenlőtlenség és heterogeneitás részjellemzőit is érdemes figyelembe venni. Ezek együttese alapján az ideáltipikus pólusos esetek közötti árnyalatokhoz is közelebb juthatunk. Míg a mai világban viszonylag ritka, és inkább csak a periférián elhelyezkedő tradicionális társadalmakban fordul elő a magas konszolidáció/ alacsony interszekció konstellációjának az indiai kasztrendszerre jellemző esete, legalábbis a fejlett európai társadalmak közelebb állnak a magas interszekcióval jellemezhető pólushoz. Ezen belül azonban több közbülső eset is megkülönböztethető, különösen ha az egyenlőtlenség és heterogeneitás mutatóit is bevonjuk. Például a mai Oroszországra nagy egyenlőtlenség és – legalábbis a korábbi szovjet viszonyokhoz képest – alacsonyabb heterogeneitás lehet jellemző. De a fejlett zónán belül is különbség lehet az olyan régiók – például a skandináv országok régiója – között, ahol az egyenlőtlenség és a heterogeneitás egyaránt viszonylag alacsony, és az olyan régiók, országok között – itt említhetnénk például Hollandia kulturális pillérekre épülő esetét –, ahol szintén alacsony egyenlőtlenséghez nagyobb heterogeneitás társul.

A keresztmetszeti komparatív elemzéseken kívül azonban persze a longitudinális megközelítés is lehetséges a szóban forgó mutatók alapján. Ezt akkor is érdemes hangsúlyozni, ha tudjuk, milyen nehézségek állnak fent a többváltozós elemzések dinamikus összehasonlítása esetén. Például a cseppfolyósság-szilárdság-kikristályosodás fent említett jelenségei nem utolsósorban ilyen elemzések révén érhetők tetten. Ugyanakkor az ilyen elemzéseket is össze lehet kapcsolni keresztmetszeti összehasonlításokkal, amelyek maguk is hozzájárulhatnak a folyamatok dinamikájának megértéséhez.

9. Noha jelen dolgozatunk célja mindenekelőtt a megközelítésben rejlő elméleti és empirikus lehetőségek felvillantása volt, és jelen keretek közt ilyen irányú konkrét elemzések csak korlátozottan lehetségesek, a rendelkezésünkre álló adatbázis alapján ilyen jelleggel néhány összehasonlításra tettünk kísérletet. Három adatbázisunk: az 1986–87-es kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat, az 1997–98-as kapcsolathálózati felvételünk és a 2001-es ISSP Társas kapcsolatok modul.¹⁸ Bár az egyes felvételek tematikája, változókészlete nem esett egybe – mindegyiknek megvolt a maga sajátos fókusza –, néhány, a konszolidáció szempontjából fontos paraméter azonban egymásnak megfeleltethető, vagy legalább egymáshoz hasonló módon volt előállítható. Így mindenekelőtt különböző (anyagi, kulturális, szociális, politikai) tőkefajtákat közelítő erőforrás-jellemzők, s emellett olyan demográfiai és egyéb tényezők, mint a nem, életkor, aktivitás, lakóhely. Persze az sem mellékes, hogy mindhárom esetben viszonylag nagy, 1500 főt meghaladó országos reprezentatív mintával dolgozhattunk.

18 Az 1986–87-es adatok a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az ELTE Szociológiai Intézet TÁRKI által lebonyolított kulturális-interakciós rétegződésvizsgálatából, az 1997–98-es adatok az MTA–ELTE Kommunikációs Kutatóközpont network-felvételéből valók, míg a 2001-esek forrása az ISSP Social support–Social network modul TÁRKI által lebonyolított magyarországi felvétele. Az előző két vizsgálat a szerzők, az utóbbi Utasi Ágnes irányításával folyt le.

Az említett korlátozott keretek alapján ezúttal egy szűkebb elemzésre, minde-
nekelőtt a matematikailag egyszerűbb graduális erőforrások bevonására tettünk
kísérletet.¹⁹ Először ezeket a korrelációkat és az egész összefüggést jellemző
főkomponensértékeket mutatjuk be a három időpontra vonatkozóan.

2. táblázat

**Az erőforrás-komponensek közti korrelációs mátrixok és főkomponens-mutatók
1986–87-re, 1997–98-ra és 2001-re vonatkozóan** (Pearson-féle korrelációs
együtthatók, főkomponens-elemzések eigenvalue- és magyarázatértékei,
valamint faktorsúlyai)

1986–87 (n=2975)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat- hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,10 Magyarázat: 52,4%
Kulturális	0,48	0,35	0,33	0,76
Vagyoni		0,34	0,29	0,74
Kapcsolath.			0,39	0,72
Politikai				0,68
1997–98 (n=1793)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat- hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,16 Magyarázat: 54,1%
Kulturális	0,55	0,36	0,36	0,79
Vagyoni		0,42	0,26	0,78
Kapcsolath.			0,36	0,72
Politikai				0,64

19 Ami az egyes alapváltozókat és azok időbeli megfeleltetését illeti, ez legegyszerűbben a kulturális erőforrásoknál valósul meg, melyet mindhárom időpontban a kérdezett iskolai végzettségének aránylag megbízható mutatójával mértünk. A vagyoni helyzet indexének alapjául ugyancsak minden esetben a háztartás tartós felszerelési tárgyakkal való ellátottsága állt (a felmért tárgyak köre – az ellátottsági helyzet alakulásának megfelelően – változott a három vizsgálat közt eltelt másfél évtized során, de ez inkább a mutató érvényességét erősítő, mint gyengítő körülmény). A kapcsolathálózati erőforrásokat minden alkalommal (egy önmagukban is több komponensből álló) többdimenziós – erősebb és gyengébb típusú kötéseket is magába foglaló – modellben közelítettük meg, ezek alapelemei az 1987-es és 1997–98-as esetekben egymást aránylag nagyobb mértékben fedték át (e módszertani részletekről lásd Angelusz–Tardos 1998), a 2001-es ISSP-felvétel esetében ez az átfedés némileg kisebb volt (bár az alapkategorizációk között az általunk alkalmazott magyar változat esetében itt is előfordulnak mind erős, mind gyenge kötésű kapcsolatok). A politikai erőforrások legtöbb bizonytalansági tényezőt magukba rejtő mutatói az egyes időpontokban a politikai érdeklődés intenzitására, illetve a politikai tárgyú kommunikáció gyakoriságára vonatkoztak.

2. táblázat folytatása

2001				(n=1524)
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,06 Magyarázat: 51,5%
Kulturális	0,50	0,39	0,28	0,77
Vagyoni		0,43	0,20	0,76
Kapcsolath.			0,36	0,76
Politikai				0,60

Jóllehet – részben a bevont paraméterek szűk körére, részben az alkalmazott mutatók bizonyos egyenetlenségeire tekintettel – itt is hangsúlyozni kell az elemzés kísérleti jellegét, e kereteken belül az eredmények bizonyos részleges következtetések levonására mégis alapot adnak. A legegységesebb benyomás a kirajzolódó minta nagyfokú stabilitása. A bevont négy erőforrásfajta alapján a főkomponens-elemzések (első) eigenvalue-értékei és magyarázatai jószerint állandóak, de ezen belül az egyes komponensek súlyáról és sorrendjéről is hasonló állapítható meg. Lényegében ugyanez mondható a kiinduló korrelációs mátrix konkrét értékeiről is. Az egyetlen említésre méltó mozzanat a politikai involváltság tényezőjének valamelyes súlyvesztése az összefüggés-együttesben, viszont leginkább épp erre a tényezőre vonatkozatható a mutató részlegessége (a fogalom kevés és inkább szubjektív besoroláson alapuló – az érdeklődés fokára, illetve az ilyen irányú kommunikáció gyakoriságára irányuló – lefedettség).

Egy módszertani megfontolás alapján a fenti számításokat oly módon is ellenőriztük, hogy az adott esetben különböző skálaszintű és -fokú változókat egységesítettük. Ekkor minden változót – ordinális szinten – azonos kategóriaszámú közös nevezőre hoztunk, hogy a korrelációk mértéket illetően a skálázási eltérésekből adódó (tehát nem tartalmi) különbségeket kiszűrjük. Egy „konzervatív“ megközelítés alapján ez a közös nevező a háromszaltatú skála lett. Mint a lábjegyzetben részletesen is bemutatott értékek jelzik – noha a korrelációs értékek így a szűk skálának megfelelően kis mértékben szinte mindennütt csökkentek –, a kirajzolódó minta gyakorlatilag nem változott. Ugyanez vonatkozik a főkomponens-értékekre is (sőt ott a konkrét értékek is alig változtak).²⁰

Elsietett volna azonban arra következtetni, hogy a rendszerváltás teljességgel érintetlenül hagyta a strukturális összefüggések ilyen elemeit, erre további részletesebb elemzések is figyelmeztetnek. Nem alaptalan az a feltevés, hogy a korábbi struktúrák

20 1987: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,43, kulturális-kapcsolathálózati: 0,32, kulturális-politikai: 0,35, vagyoni-kapcsolath.: 0,28, vagyoni-politikai: 0,27, kapcsolath.-politikai: 0,36. Főkomponens: kulturális: 0,75, vagyoni: 0,70, kapcsolathálózati: 0,69, politikai: 0,68. Magyarázat: 50%.
1997–98: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,47, kulturális-kapcsolathálózati: 0,32, kulturális-politikai: 0,32, vagyoni-kapcsolath.: 0,37, vagyoni-politikai: 0,20, kapcsolath.-politikai: 0,34. Főkomponens: kulturális: 0,75, vagyoni: 0,73, kapcsolath.: 0,72, politikai: 0,61. Magyarázat: 48%.
2001: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,44, kulturális-kapcsolathálózati: 0,33, kulturális-politikai: 0,27, vagyoni-kapcsolath.: 0,38, vagyoni-politikai: 0,21, kapcsolath.-politikai: 0,32. Főkomponens: kulturális: 0,74, vagyoni: 0,74, kapcsolath.: 0,73, politikai: 0,60. Magyarázat: 49%.

interszekciós jellegű széttöredezése legelőször és legátütőbb módon a centrumokban ment végbe, és hogy ennek specifikus érvényesülését a meglévő adatok alapján leginkább településtípusok szerint – a főváros/vidék, tulajdonképpen települési centrum/periféria megkülönböztetés alapján – kereshetjük. A Budapestre külön is elvégzett elemzések valóban sajátos mintát rajzolnak ki az előzőkhöz képest.

3. táblázat

Az erőforrás-komponensek közti korrelációs mátrixok és főkomponens-mutatók Budapestre vonatkozóan, három időpontban (Pearson-féle korrelációs együtthatók, főkomponens-elemzések eigenvalue- és magyarázatértékei, valamint faktorsúlyai)

1986–87 (n=629)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 1,72 Magyarázat: 43,1 %
Kulturális	0,29	0,21	0,17	0,62
Vagyoni		0,25	0,21	0,68
Kapcsolath.			0,32	0,69
Politikai				0,64
1997–98 (n=363)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,10 Magyarázat: 52,4%
Kulturális	0,40	0,34	0,35	0,73
Vagyoni		0,46	0,27	0,74
Kapcsolath.			0,37	0,76
Politikai				0,67
2001 (n=300)				
Erőforrások	Vagyoni	Kapcsolat-hálózati	Politikai	Főkomponens-súlyok Eigenvalue: 2,0 Magyarázat: 51,5%
Kulturális	0,36	0,42	0,33	0,74
Vagyoni		0,46	0,23	0,72
Kapcsolath.			0,30	0,78
Politikai				0,61

A főváros esetében a rendszerváltást közvetlenül megelőző 1986–87-es időszakra vonatkozóan az interszekciós mozzanat erőteljesebb volt, mint az ország más területei esetében. Ez mind a főkomponens *eigenvalue*-k és magyarázatok, mind a korrelációs mátrix alacsony értékeiben is nyomon követhető. E megállapításhoz a későbbiekben érdemes még visszatérnünk, mindenesetre a rendszerbeli diszkontinuitás olyan tendenciájára utal a nyolcvanas évek második felében, amely – legalábbis utólagos visszatekintéssel – a bomlás egyik szociológiai tüneteként is kezelhető.²¹ A rendszerváltás nagy hullámát követően a kilencvenes évek második felére, s még inkább a mostani évtized elejére ezek a sajátosságok nagyrészt megszűntek, a centrumban ismét visszaállt a – hosszabb távon feltehetően általánosan érvényesülő – konszolidációs tendencia.²²

A fővárosi adatok ugyanakkor egy további érdekességgel is szolgálnak, már az erőforrások viszonylagos súlyát illetően. Szemben az ország egyéb területeivel, a kapcsolathálózati erőforrások itt elsődleges szerepet játszanak, sőt e sajátosság hosszabb távon is megfigyelhető.²³ Mindez egybecseng az ilyen jellegű *skill*-ek, a nexusképző tudásstílus-elemek szerepének – különösen a felsőbb rétegeken belüli – előtérbe kerüléséről a kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat nyomán korábban levont következtetéseinkkel is (Angelusz–Tardos 1991).

10. A fenti kísérleti elemzés egy ponton a meglévő adatok alapján is tovább gördíthető: a különböző időszakokra vonatkozóan kirajzolódó főkomponensek egyben arra is lehetőséget adnak, hogy az erőforrások egy globális mutatóját alakítsuk ki. Ez a mutató viszonylag egyszerű egybevetést tesz lehetővé néhány további – graduális vagy inkább nominális – társadalmi-demográfiai paraméter globális erőforrás-összefüggésének időbeli alakulásáról. Ha globális indexünk valamennyire is jól képezi le az egyes időszakokban megvolt főbb társadalmi-gazdasági erőforrások összes készletét, e további elemzésen keresztül arról is képet kaphatunk, hogy mely tényezők mentén rajzolódtak ki a legnagyobb egyenlőtlenségek a különböző időszakokban, és melyek voltak azok, amelyek kevésbé voltak relevánsak e tekintetben. De az e tanulmányban alkalmazott terminológia alapján úgy is fogalmazhatunk, mely társadalmi-demográfiai paraméterek erősítették inkább a konszolidációs, és melyek inkább az interszekciós tendenciákat összességében. (A most bevont változók természetesen csak olyanokat

21 Tulajdonképpen Kolosi L-modellje vagy Szelényi „két háromszög”-modellje is ebben a vonatkozási keretben értelmezhető, akár mint a blaiui terminológia alapján vett interszekció tényezői, akár mint a rendszerintegráció belső feszültségeinek empirikusan is kimutatott tünetei a késői Kádár-korszakban (Kolosi 1987; Szelényi 1990).

22 Lényegében megerősíti az eredményeket az előzőekhez hasonlóan itt is elvégzett háromosztatú skálálákon alapuló számítás.
1987: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni 0,36, kulturális-kapcsolathálózati: 0,29, kulturális-politikai: 0,27, vagyoni-kapcsolath.: 0,22, vagyoni-politikai: 0,18, kapcsolath.-politikai: 0,30. Főkomponens: kulturális: 0,74, vagyoni: 0,65, kapcsolath.: 0,66, politikai: 0,63. Magyarázat: 45%.
1997–98: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,34, kulturális-kapcsolathálózati: 0,28, kulturális-politikai: 0,29, vagyoni-kapcsolath.: 0,35, vagyoni-politikai: 0,24, kapcsolath.-politikai: 0,35. Főkomponens: kulturális: 0,68, vagyoni: 0,71, kapcsolath.: 0,72, politikai: 0,68. Magyarázat: 48%.
2001: Korrelációs együtthatók: kulturális-vagyoni: 0,39, kulturális-kapcsolathálózati: 0,39, kulturális-politikai: 0,35, vagyoni-kapcsolath.: 0,51, vagyoni-politikai: 0,34, kapcsolath.-politikai: 0,41. Főkomponens: kulturális: 0,71, vagyoni: 0,76, kapcsolath.: 0,78, politikai: 0,70. Magyarázat: 55%.

23 A kontrollszámítások alapján a kapcsolathálózati erőforrások szerepe valamivel még nagyobbnak is mutatkozik, mint a fenti táblázatokban.

tartalmaznak, amelyek nem állnak közvetlen kapcsolatban a globális erőforrás alapmutatóival, így az alábbi négy tényező: az aktivitás, lakóhely, nem és életkor állhatott rendelkezésünkre mindhárom időszakra vonatkozóan).

4. táblázat

Az aktivitás, lakóhely, életkor és nem paramétereinek korrelációja a globális erőforrás mutatóval három időpontban (Pearson-féle korrelációs együtthatók; globális erőforrás mutató: a négy erőforrás-indikátor első főkomponense – szór)

	1986–87	1997–98	2001
Aktivitás	0,35	0,34	0,39
Lakóhely (urbanizációs lejtő)	-0,33	0,23	0,20
Életkor	0,21	0,29	0,39
Nem	0,14	0,13	0,15

Bár ezek az összefüggések is ellenőrzendők még más forrásokból, néhány jellegzetes tendenciára felhívják a figyelmet. Mindenekelőtt a generációs tényező előtérbe kerülése érdemel említést. Az aktivitási tényező a felölelt időszak során végig erősen differenciálta a különböző javakhoz való hozzáférést. (A rendszerváltás e tekintetben annyiban jelentett változást – ami e táblából közvetlenül nem derül ki –, hogy az inaktív népesség részaránya jelentősen megnőtt). Ugyanakkor az életkori összefüggés – hasonló irányban – felerősödött, az erőforráshiány az idősebb népet ma fokozottan sújtja (vagy másik oldalról: a rendszerváltás után adódó sok tekintetben szelektív, életkor-specifikus érvényesülési lehetőségekkel leginkább a fiatal, fiatal-közép korcsoportok tudtak élni, ami csak részben kapcsolódik magasabb iskolázottságukhoz, hanem jelentős részben az átalakuló munkaerőpiac korszekifikus követelményeihez, a fiatal korosztályok nagyobb fokú alkalmazkodási készségeihez). További elemzéseket – de további tapasztalatokat is – igényel annak eldöntése, hogy itt mennyire van szó olyan történelmi periódushoz kötődő speciális előnyökről, amelyet az adott kohorszok továbbra is magukkal visznek majd, illetve mennyire a felgyorsult technikai-társadalmi változásokkal (így az ún. információs társadalom térhódításával) kapcsolatos következményekről, melyek a mindenkori fiatal korosztályok munkaerő-piaci előnyeit állandósítják. Ha – akár ilyen, akár olyan jelleggel – tartós változásról beszélhetünk, az életkori-generációs tényező struktúraképző szerepe növekvő jelentőséget kaphat, bár a hosszabb távú trendek akár meg is fordulhatnak e tekintetben.

A táblázat további figyelmet érdemlő – és a kedvező mozzanatok közé sorolható – eleme az erőforrások lakóhely szerinti differenciálódásának mérséklődése. Adataink részletesebb vizsgálata arra utal, hogy ez mindenekelőtt az anyagi erőforrások, s azon belül is a tartós javak, háztartási felszerelési eszközök egyenletesebb elterjedésével hozható kapcsolatba. Például olyan tárgyak tekintetében, mint az autó, a telefon, de akár a mobiltelefon, lényegesen csökkent a városok és a falvak, illetve a főváros és a vidék közti különbség. Ide kívánczik az a megszorítás – sőt az utóbbi időben végzett felvételekre talán fokozottan –, hogy részben a legnagyobb, részben a leginségesebb

erőforrásokkal rendelkező népesség alulreprezentált e mintákban, és valószínű, hogy ez a tényező mérsékli a kimutatott egyenlőtlenséget. A tendencia azonban így is figyelmet, további vizsgálatot érdemel.²⁴

Irodalom

- Angelusz R.–Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest:ELTE–MKI
- Angelusz R.–Tardos R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Társki
- Blau, P. M. (1955): *The Dynamics of Bureaucracy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Blau, P. M. (1963): *Exchange and Power of Social Life*. New York: Wiley
- Blau, P. M. (1977): *Inequality and Heterogeneity*. New York: Free Press
- Blau, P. M. (1994): *Structural Contexts of Opportunities*. Chicago: Chicago University Press
- Blau, P. M. (1998): Culture and Social Structure. In Sica, A. (ed.): *What is Social Theory*. Malden/Oxford: Blackwell
- Blau, P. M.–O. D. Duncan (1967): *The American Occupational Structure*. New York: Wiley
- Blau, P. M.–J. E. Schwartz (1984): *Crosscutting Social Circles*. New York: Academic Press
- Bourdieu, P. (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In Kreckel, R. (Hrsg.): *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Soziale Welt Sonderband
- Durkheim, E. (2001) [1893]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris
- Granovetter, M. (1974): *Getting a Job*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Grusky, D. B. (1994): The Contours of Social Stratification. In Grusky, D. B. (ed.): *Sociological Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 3–35.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat
- Lenski, G. (1954): Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review*, 19: 458–464.
- Lenski, G. (1966): *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press
- Lin, N. (2001): *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mateju, P.–Kreidl, M. (1998): The Crystallization of Social Status in the Post-Communist Societies. Prague: Social Trends Working Paper 7.
- Róbert P. (1987): *Származás és mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet

24 Ahogy ez a kérdés is külön figyelmet kaphat az időmetszet mellett a fent felvetett – országon belüli regionális vagy településenkénti és országok közötti – komparatív elemzések során.

- Skvoretz (1998): Theoretical Models: Sociology's Missing Links. In Sica, A (ed.): *What is Social Theory*. Malden/Oxford: Blackwell
- Simmel, G. (1973): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat
- Smith, R. D. (1996): The Career of Status Crystallization: A Sociological Odissey. *Sociological Research Online* (3)
- Szelényi I. (1990): *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa.
- Tilly, Ch. (1998): *Durable Inequality*. Berkeley: University of California Press
- Tönnies, F. (1922): *Zur Kritik der Öffentlichen Meinung*. Berlin: J. Springer
- White, H. (1992): *Identity and Control*. Princeton: Princeton University Press